ԽԽԽԱՆԱԲԵՐԴ. ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՎԻՄԱԳՐԵՐ ԽԱՂԲԱԿՅԱՆՆԵՐԻ ՄԱՆԻՆ

Ս. Ա. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Քաղաքական կյանքի անկայուն վիճակը, արտաքին վտանգի անընդհատ աճող սպառնալիքը դարեր շարունակ Արցախի ժողովրդին հարկադրում էին կառուցել ամրոցներ, որոնք հիմնվում էին ոչ միայն սահմանամերձ հատվածներում, այլև խորքերում՝ ամրապնդելով կենտրոնական ռազմավարական հանգույցները։ Նման ամրություններից է Խոխանաբերդը։ Այն տեղադրված է Խաչենազետից հարավ, այժմյան Մարտակերտի շրջանի վանք գյուղից մոտ 3 կմ հարավ-արևմուտք, Հավապտուկ կոչվող բարձրաբերձ լեռան վրա։

Խոխանաբերդը առ այսօր սպառիչ ուսումնասիրության չի ենթարկվել։ Ս. Ջալալյանցը[1], Մ. Բարխուտարյանցը[2] (նրանք ամրոցն անվանում են Թարխանաբերդ) Հ. Օրբելին[3], Բ. Ուլուբաբյանը[4] և ուրիշներ[5] ամրոցի մասին որոշակի հիշատակություններ ունեն։ Ամենավաղ տեղեկությանը հանդիպում ենք Կիրակոս Գանձակեցու «Հայոց պատմության» մեջ, որտեղ հեղինակը ամրոցին անդրադառնում է մոնղոլների արշավանքների, ինչպես նաև Գանձասարի վանքի կառուցման կապակցությամբ[6]։ Ուսումնասիրությունները բերել են այն համոզման, որ ամրոցը ժամանակակից է Մեծառանք (Խաչեն) դավառի մի քանի այլ ամրոցների (Շիկաքար, Խաչեն-Կաշաղակաբերդ), բայց կառուցվել է դրանցից հետո՝ ելնելով երկրամասի ռազմապաշտպանական միասնական համակարգի ստեղծման անհրաժեշտությունից։

Համաձայն տեղում կատարած զննումների և աղբյուրների պատմահամեմատական վերլուծության, ամրոցի կառուցման ժամանակաշրջանը VII—IX դարերն են, այսինքն, հայ ժողովրդի պատմության արաբական շրջանը։ Արաբական արշավանքների սպառնալիքը պետականությունը կորցրած, նախալեռնային վայրերում անհաջողությունների մատնվող իշխաններին ստիպում էր քաշվել դժվարագնաց լեռնաշղթաները, ամրանալ ժայռագագաթներին, կառուցել ամրոցներ, հոգալ ժողովրդի պաշտպանությունը և պայքարել թշնամու բռնակալության դեմ։ Ինչպես հայտնի է, այդպես չէր Արշակունյաց և նրան հաջորդող մարզպանական շրջանում, երբ կարելի էր մեծ զորաբանակ հանել և թշնամուն ճակատամարտ տալ հարթավայրում՝ սահմանամերձ հատվածներում (օրինակ, 450 թ. Խաղխաղի ճակատամար-

---

1 Ս. Ջալալյանց, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Ա, Տփխիս, 1842, էջ 192։

2 Մ. Բարխուտարյանց, Արցախ, Բաքու, 1895, էջ 198—199։

3 И. Орбели, Хасан Джалал, князь Хаченский, Ереван, 1963, с. 153.

4 Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը X—XVI դդ., Երևան, 1975, էջ 123, 180, 196 և այլն։

5 Ամրոցին անդրադարձած Գարեգին Կաթողիկոսը Խոխանաբերդը շփոթում է Կաշաղակաբերդի հետ, այն անվանում Ախսաղան Հավքախաղաց (տե՛ս Գարեգին կաթողիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 928)։ Իսկ հարևանների պատմությունը յուրացնելու դործում փորձված աղերի Բուրքերը Բարդմանել և Օղլանդալասի են վերագրել Խոխանաբերդը (Ադրբեջանի հանրագիտարան, հ. 10. Բաքու, 1987, էջ 62)։

6 Կ. Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 269, 270, 313։

տը) և կանխել նրա առաջխաղացումը երկրի խորքը։ Եվ պատահական չէ, թե ինչու պարսիկներին, իսկ հետո՝ արաբներին (եթե չհաշվենք մանր-մունր ասպատակությունները) չհաջողվեց ոտք դնել Արցախի լեռնային գավառները, որտեղ Առանշահիկ իշխանական տան ներկայացուցիչները, իրենց թագավորներ հայտարարելով, պահում էին հնագույն իշխանական տոհմի ավանդներն ու հավակնությունները[7]։

Ուսումնասիրողներից Գրիգոր Տեր-Հովհաննիսյանցը Խոխանաբերդի կառուցումը վերագրում է Սահլ իշխանին[8]։ Թերևս դրա վկայությունը պիտի դիտել ամրոցից հյուսիս, Խաչենագետի ափին գտնվող մի հարթ և բավական ընդարձակ տարածքի անվանակոչությունը, որը կրում է նրա անունը՝ Սահլատափ (Սահլի հող)։ Սա ըստ էության ցույց է տալիս, որ այս վայրում է գործել Սահլ Սմբատյան Առանշահիկ իշխանը, որը, ինչպես հայտնի է, Շիկաքարի տերն էր, որի մատույցներում 837 թ. բռնեց «մարդախողխող, աշխարհավեր, արյունարբու գազան»[9] Բաբեկին և հանձնեց արաբների ձեռքը։

Ամրոցի վերաբերյալ X դարից հիշատակություններ հայտնի չեն։ XI դ. երկրորդ կեսին Խաչենում իրենց տիրապետությունը հաստատեցին սելջուկ-թուրքերը, այնուհետև՝ սելջուկ-թուրքերից իրենց անկախ հռչակած ամիրաները (XII դ. երկրորդ կես)։ Խոխանաբերդը Ներքին Խաչենի վարչական կենտրոնն էր։ Ամրոցում իշխում էին սկզբում՝ Գրիգոր[10], իսկ հետո՝ Վախթանգ[11] իշխանները։

1220-ական թվականներին սկսվեցին Ջալալ-էդ-Դինի ասպատակությունները։ Արաբական աղբյուրները (Իբն Խալդուն) հաղորդում են, որ 1227 թ. Ջալալ էդ-Դինի վեզիր Շարաֆ ալ-Մուլքը, հարկահավաքություն կատարելով, մոտեցավ Խաչեն-Կաշաթաղքերդին[12]։ Այստեղ գտնվող Ջալալ իշխանը ստիպված էր 20000 դինար փրկագին վճարել և ազատել շուրջ 700 գերիների[13]։

1236 թ. սկսվում են մոնղոլ-թաթարական արշավանքները։ Ինչպես հաղորդում է Կ. Գանձակեցին, Խաչենը վիճակով բաժին էր ընկել Ջուղբուղային, որը Մ. Չամչյանի «Հայոց պատմության» մեջ հիշատակված է «Ջոլա եղբայր Չարմաղանայ»[14]։ Այս զորավարը Խաչենի անպաշտպան շրջաններն ասպատակելուց ու ավերելուց հետո անակնկալ հարձակվում է պաշտպանական ամրությունների վրա, անմնա սրի մատնում, մասամբ էլ գահավեժ անում այնտեղ ապաստանած ժողովրդին[15]։ Արնածարավ կողոպտիչներից բնակչությանը պաշտպանելու և հարձակումը կասեցնելու նպատակով Խաչենի տեր Հասան Ջալալ իշխանը իր ընտանիքի հետ ամրացավ Խոխանաբերդում։ Երկար ժամանակ նրա ամրոցը պաշարած թշնամին, տեսնելով, որ գրավել չի կարողանում, սկսեց ավերել շրջակա գյուղերը։ Ջալալ իշխանը իր երկիրը ավերումներից զերծ պահելու համար մեծագին ընծաներով իջավ Ջոլայի բանակը և նրան խոստացավ ամեն տարի հարկ և զորք տալ, եթե նա համաձայնի թողնել իր երկիրը։ Ջոլան սրանով չբա-

---

7 Բ. Ուլուբաբյան, Դրվագներ, Հայոց Արևելից կողմանց պատմության, Երևան, 1981, էջ 272։

8 Գ. Տեր-Հովհաննիսյանց, Բաղդասար Մետրոպոլիտ Հասան-Ջալալյանցի համառոտ կենսագրությունը (Փորձ, 1880, № 5, էջ 133)։

9 Մ. Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից, Երևան, 1969, էջ 259։

10 Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 387։

11 Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը..., էջ 168։

12 Այս ամրոցը XII դ. սկզբին Ներքին Խաչենի գահանիստ կենտրոնն էր (Ղ. Ալիշան, Արցախ, Բաղմավեպ, 1988, № 1—4, էջ 268)։

13 И. Орбели, նշվ. աշխ., էջ 152։

14 Մ. Չամչյանց, Հայոց պատմություն, հ. Գ, Երևան, 1984, էջ 210։

15 Կ. Գանձակեցի, նշվ. աշխ., էջ 267։

վարարվեց և պահանջեց, որ հայ իշխանը, ի հաստատումն իր խոստման, Բուղան դստերը կնության տա իր Բուղա եղբորորդուն: Հանուն հպատակների փրկության, Ջալալ իշխանը վճռեց զոհել տիրելի աղջկան, որին Ջոլան առնելով՝ Ջալալ իշխանի հետ խաղաղություն հաստատեց և զորքը հանեց երկրից[16]:

Սակայն շուտով մոնղոլները ավերեցին և՛ Խոխանաբերդը, և՛ այլ ամրոցներ: 1246 թ., երբ մոնղոլական մեծ ժողովում Գույուկն ընտրվեց մեծ խան, նրա առաջին ձեռնարկումը նվաճված երկրներում հարկահանությունն էր. այդ նպատակի համար նա հարկահաններ ուղարկեց ամեն տեղ: Խաչենի կողմերում հարկեր էր հավաքում Բուղան: Վերջինս, պատմում է Կ. Գանձակեցին, դալով թաթարական զորքերի հետ, ներխուժում է ավազանու տները և անխնա կողոպտում: Ոչ ոք չէր համարձակվում ընդդիմանալ նրան, որովհետև նա իր շուրջն էր հավաքել քրիստոնյաներին թշնամի՝ տաճիկ և պարսիկ ավարառուներին: Վերջիններս բարեպաշտ Հասան իշխանի դեմ դրդեցին Բուղային, որը քանդեց Հասան Ջալալի անմատչելի ամրոցները՝ Խոխանաբերդը, Դեպը, Միրանաքարը և այլն[17]:

Դարավերջին Խաչենը ենթարկվեց նոր աղետի, այս անգամ մոնղոլ-թաթարական հորդաների կողմից, որոնց առաջնորդում էր Լենկ Թեմուրը: Ժողովրդի դրությունը չբարելավվեց նաև XIV դ. երկրորդ կեսին: Ավերածությունները պարբերաբար շարունակվեցին կարա-կոյունլու և ակ-կոյունլու թուրքմենների տիրապետության ժամանակ: Երկրամասի պարբերական ամայացումը և հայ ժողովրդի բարեկեցության ու մշակույթի կործանումը ամենամեծ չափերով շարունակվեցին XV դարում: Խոխանաբերդը այլևս կորցրել էր իր վաղեմի դերն ու նշանակությունը: Այն վերջնականապես ավերվեց XV—XVI դդ. թուրքերի արշավանքների ժամանակ[18]:

Ամրոցի կենտրոնական մասն ընդգրկում է Խոխանա ժայռագագաթը՝ իր շրջակայքով: Այստեղ, ժայռաղանդվածի հարավային կողմում (նրա թիկունքին), մի կիսահարթ լանջ-սարավանդակի վրա, որի հարավային հատվածներն է կազմում լեռնազանգվածի շարունակությունը, տեղադրված է Խոխանաբերդ պատմական ամրոց-բնակավայրը՝ շրջապատված լեռնագագաթներով ու ժայռապատնեշներով, ինչպես նաև՝ դարավոր անտառով: Սարավանդակը հարավից և մասամբ արևելքից ավարտվում է անդնդախոր ձորերով, որոնք էլ ավելի անառիկ են դարձնում անգամ ամրոցամերձ տարածքը: Տեղանքի ընտրությունը պատահական չէր. հայ իշխանները, ավելորդ արյունահեղություններից խուսափելու նպատակով, ստիպված էին ժողովրդին պատսպարել անմատչելի, դժվարագնաց լեռներում, որպեսզի կարողանային հաջողությամբ պայքարել զավթիչների դեմ և դրանով իսկ աղատ պահել երկրամասը:

Այժմ բնակատեղիից պահպանվում են տների մնացորդները՝ ծածկված հողի շերտերով: Նախնական հաշվումներով կացարանների թիվն անցնում է հիսունից: Քանի որ բնակատեղին հարավից և մասամբ արևելյան կողմից հարում է ժայռազանգվածի կտրվածքին, պաշտպանական նկատառումներով (վայր չընկնելու նպատակով) եզրագծով պատ է կառուցվել, որը չի պահպանվել: Առանձին սենյակներ առաջապահ, պաշտպանական նշանակություն ունեին: Օրինակ, բնակատեղիի արևելյան կողմում տեղադրված բնակարանը, որն ունի քառակուսի հատակագիծ (չափերը՝ 6×6 մ²), ըստ էության նպատակ ուներ պաշտպանելու ամրոցամերձ արևելյան դժվարամատչելի մուտքը: Այստեղ, տուն-կացարանները ներսի բնակարանների հա-

---

16 Նույն տեղում, էջ 269, Մ. Չամչյան, նշվ. աշխ., էջ 210, Գ. Տեր-Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 139:

17 Կ. Գանձակեցի, նշվ. աշխ., էջ 313, Մ. Չամչյան, նշվ. աշխ., էջ 222:

18 Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, Երևան, 1988, էջ 765:

մեծատությամբ կառուցված են բավական մեծ քարերով և ունեն 1,20 մ հաստություն։

Բնակատեղին, որն ընդգրկում է շուրջ 0,5 հեկտար և տարածվում է ամրոցի երկու ժայռագագաթների ստորոտով, հարավ-արևելք-արևմուտք ուղղությամբ, ունի մի այնպիսի դիրք, որը հնարավորություն է տալիս պաշտպանության տակ առնելու դեպի գլխավոր ամրոց՝ Խոխանա քար տանող մուտքը։

Խոխանաբերդի արևմտյան և հարավ-արևմտյան հատվածներում տարածվում են վարուցանքի համար հատկացված ոչ մեծ տափարակները (ժայռազանգվածի ստորոտում մնացել են ընդեղենի և ցորենի մի քանի հորեր), դրանցից արևմուտք՝ գերեզմանոցը և աղբյուրը, որը կրում է Ռուզանի (Հասան Ջալալի աղջկա) անունը։

Խոխանաբերդ ամրոցի գլխավոր ժայռագագաթը Խոխանա քարն է՝ միջնաբերդը, որը տեղադրված է լեռան արևմտյան եզրին։ Ամրոցակալ ժայռի բարձրությունը շուրջ 100 մ է։ Միակ մուտքը արևելյան կողմից է. «Սաստիկ զառիվեր, խիստ վտանգավոր և միշտ ահարկու կածան ժեռ քարի վրայով արևելյան կողմից դեպի հարավ-արևմուտք բարձրանում է մանվածո ձևով։ Ահա այսպիսի դժվարատար և միանգամայն սոսկալի է նեղ կածանն, քանզի, Տերն մի՛ արասցե, եթե սահեցավ բարձրացողի ոտքն կամ փոքր ինչ ծռվեցավ նորա մարմնո հավասարակշռության դիրքն, իսպառ կորուսած է. վասն զի ընկնելուց հետո սեպացյալ ժայռերին զարկվելով պիտի գլորվի անդունդն»[19]։ Կածանը, որ վիմափոր է և երկուսից երեք մ լայնություն ունի, տանում է ամրոցի վերնամասը, որի մակերևույթը բավականին հարթ է և ընդգրկում է ոչ մեծ տարածություն՝ մոտ 250 մ²։

Ջուրը Խոխանաբերդի և ընդհանրապես ամրոցների համար ունեցել է առաջնահերթ նշանակություն։ Եվ որպեսզի պաշարման ժամանակ թշնամին չկարողանա խափանել ջրամատակարարման գործը ամրոցի վրա, ժայռագագաթի արևմտյան կողմում, իրար կից փորված են երկու վիմափոր ջրամբար։ Առաջինի երկարությունը 3,85 մ է, լայնությունը՝ 2,95, խորությունը անցնում է 2,50-ից (հողածածկ է)։ Երկրորդի չափերն են՝ 3,90×3,30×2 մ³։

Ջրամբարները ներքուստ սվաղված էին անջրաթափանց կրաշաղախի ամուր շերտով, որի մնացորդները տեղ-տեղ պահպանվում են։ Ջրամբարից արևելք հավանաբար իշխանական տան մնացորդներն են։ Նշված բոլոր ջրամբարները կառուցվել են անձրևաջրերի հավաքման համար և կարևոր նշանակություն ունեին հատկապես պատերազմների ժամանակ, երկարատև պաշարման պայմաններում։

Խոխանաբերդ ամրոցի գլխավոր ժայռագագաթը երկրամասի ռազմապաշտպանական համակարգում կարևոր դեր ունեցող ազդանշանային կենտրոնական դիտակետ էր։ Ամրոցի հարավ-արևմտյան կողմում, մոտ 10 կմ հեռավորության վրա գտնվում է Կաշաղակաբերդը, նրանից այն կողմ՝ Քիրսի լեռնաշղթան՝ Շուշին իր շրջակայքով, Կարկառ գետի հովիտը, արևելքից՝ Խաչենագետի ստորին հովտում՝ Ուլուխաչի ս. Գևորգի սարը, իսկ սրանից արևելք՝ Շիկաքար ամրոցի արևմտյան և հյուսիսային հատվածները, ընդհուպ մինչև Տիգրանակերտ։ Հյուսիսային կողմում Մռավի լեռնազանգվածն է, որից հարավ և հարավ-արևմուտք՝ Հաթերք, Ականա, Հավքախաղաց և այլ ամրոցները։ Արևմտյան կողմում, Խաչենագետի վերին հոսանքի ուղղությամբ պատմական Ծոր սահմանամերձ գավառի արևելյան տարածքներն են, ինչպես նաև՝ Բերդաձոր գավառի հյուսիսային հատվածները։ Ամրոցի արևելյան և հյուսիսային կողմերում, մոտ 400—500 մ հեռավորության վրա գտնվում են ազդանշանային համակարգի մյուս կարևոր կետերը, որոնք պետք է հսկողության տակ պահեին Խաչե[illegible]ի ձորահովիտը՝ արևելք-արևմուտք ուղղությամբ։

19 Մ. Բարխուտարյանց. նշվ. աշխ., էջ

Խոխանաբերդը, որ տեղադրված էր ռազմավարական կարևոր վայրում՝ լեռնային երկրամասի կենտրոնում, անմիջական կապեր ուներ շրջակա ամրոցների հետ։ Քաղաքական իրավիճակի բարդացման պայմաններում կապը տեղի էր ունենում ազդանշաններով, որոնք տարբեր ժամանակներում իրականացվում էին տեխնիկական տարբեր միջոցներով։

Ամրոցի պաշտպանական հնարավորությունների մեջ հսկայական նշանակություն ունեին նաև ժայռեղեն արդելապատերը, դժվարամատչելի կիրճերը, վիմափոր բնակարանները և այլն։

Խոխանաբերդ ամրոցի շրջակայքում սփռված են բազմաթիվ հուշարձաններ՝ մ. թ. ա. III—I հազ. դամբարաններից մինչև XII—XIII դդ. եկեղեցիներն ու խաչքարերը, որոնք անցյալի պատմական իրականությունը առավել հանգամանորեն ուսումնասիրելու տեսակետից ամենահավաստի աղբյուրներն են։ Այդ հուշարձաններից են Գառնաքարը[20] և շրջակա այլ գյուղերի տարածքների արձանագիր կոթողները, որոնք Խաչեն գավառի առ այսօր հետազոտության նյութ չդարձած հիշատակարաններից են և կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում Խաղբակյան նշանավոր իշխանական տոհմի մասին[21]։

Հավապտուկ վանքը գտնվում է Խոխանաբերդից 1,5 կմ հյուսիս-արևելք, անտառապատ բլրի վրա։ Այն բաղկացած է մի շարք կառույցներից՝ եկեղեցուց, գավթից, ինչպես նաև չորս այլ շինություններից (զբաղեցնում են 16—17 մ երկարությամբ և 13 մ լայնությամբ տարածք), որոնք, բացի հոգևոր դեր կատարելուց, ծառայել են որպես «բնական տուն եւ շիրիմ Ջաջուոյ իշխանի եւ նախնեաց իւրոց»[22]։

Հավապտուկ վանքը Խաղբակյան նշանավոր տոհմի հոգևոր կենտրոններից էր և տոհմական գերեզմանատունը[23]։ Տոհմի նախահայրը Մամիկոնյան Բակ իշխանն է[24], որը Ավարայրի ճակատամարտից հետո, 452 թ. ճեղքում է Սասանյան զորքերի շղթան, 700 հոգով դուրս դալիս Անգեղ բերդից[25] և, համաձայն Վանենու (Ջաջուռ Խաղբակյանի դուստրը) 1232 թ. գրչագիր ավետարան-հիշատակարանի տեղեկությունների, հաստատվում Արցախում[26]։

Խաղբակյան տոհմը որպես Մամիկոնյաններից սերված է ներկայացվում նաև Ն. Լամբրոնացու 1332 թ. հիշատակարանում[27]։

Ավարայրի ճակատամարտից հետո հաստատվելով Ներքին Խաչենում՝ Խաղբակյանները տեղի Առանշահիկ Թագավորական տոհմի իշխանների աջակցությանն են արժանանում և ամրապնդում լեռնային երկրամասը, հաջողությամբ պայքարում ոչ միայն ընդդեմ պարսիկների, որոնք «երկյուղ

---

20 Գյուղի տարածքի հուշարձանների, այդ թվում Խոխանարերդի ուսումնասիրության գործում իրենց օգնությունն են ցույց տվել Ջամալ Թադևոսյանը և Արտո Մարտիրոսյանը, որոնց շնորհակալություն ենք հայտնում։

21 Խաղբակյան տոհմի ծագումնաբանությունը քննության է առել պատմաբան Ռ. Մաթևոսյանը (ՀՍՍՀ ԳԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1986, № 11), իսկ վիմագրագետ Ս. Սաղումյանը վերծանել է Վասակ և Գրիգոր Խաղբակյաններին նվիրված արձանագրությունները (ՀՍՍՀ ԳԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1977, № 9)։

22 Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար (1201—1300 թթ.), կազմեց՝ Ա. Ս. Մաթևոսյան, Երևան, 1984, էջ 182։

23 Գ. Հովսեփյան, Խաղբակյանք կամ Պռոշյանք Հայոց պատմության մեջ, մաս I, Վաղարշապատ, 1928, էջ 34 (այսուհետև՝ Խաղբակյանք)։

24 Նույն տեղում, էջ 27։

25 Եղիշէի Վասն Վարդանայ Եւ Հայոց պատերազմին, Երևան, 1957, էջ 122—123։

26 Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ, էջ 182։

27 Ղ. Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 487, նույնի՝ Արցախ (Բաղմավեպ, 1988, էջ 269)։

կրելով, գուրս չէին գալիս Արցախի ջոկատների դեմ»[28], այլև արաբների ու մյուս զավթիչների։ Համաձայն XIII դ. մի արձանագրության[29], խաղբակյանները ստորադրված էին Խոխանաբերդի կամ Ներքին Խաչենի մեծ իշխաններին։

Ստորև ներկայացվող և առաջին անգամ հրապարակվող վիմագիր արձանագրություններ[30] օգտակար նյութ են պարունակում խաղբակյան մեծանուն տոհմի մասին, ինչ-որ չափով լրացնում նրա կենսագրությունը։

1. Խաչքար, գտնվում է գերեզմանոցի կենտրոնում (չափերը՝ 100×65×65 սմ)։ Կենտրոնում մեծ խաչաքանդակն է, որի եզրամասերը պատված են պարզատիպ քանդակաշարով։ Ստորին մասում հինգ տողանոց արձանագրությունն է, որից պարզվում է, որ Վասակը մոր հետ խաչքար է կանգնեցրել Սմբատի հիշատակին։

Ի ԹՈՒԻՆ ՈՁԱ (=1232) ԵՍ ՎԱՍԱԿ ԵՒ ՄԵՐՍԱՆԳՆԵՑԱՔ ԶԽԱՉՍ ՍՄԲԱՏԱ ՈՐՔ ԵՐԿՐՊԱԳԵՔ ՅԻՇԵՑԵՔ Ի ՔՐԻՍՏՈՍԻ։

2. Խաչքար, գտնվում է գերեզմանոցի հարավ-արևելյան կողմում (չափերը՝ 1,34×58—60×12 սմ)։ Ունի պարզ, բայց XIII դ. բնորոշ քանդակներ։ Արձանագրությունը տարածվում է հուշարձանի քիվից մինչև ստորին մասը աջակողմյան եզրագծով.

ԵՍ ԱՂ(Բ) ԵՐ ՈՐԴԻ ԶԱՀԱՆԻՆ ԿԱՆԳՆԵՑԻ ԶԽԱՉՍ ՀԱԽՐԻՄ(ՈՐՔ ԵՐԿՐՊԱԳԷՔ ՅԻՇԵՑԵՔ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ)

(վերջին բառերը եղծված են և դժվար է ընթերցել)։

3. Խաչքար, գտնվում է վանքից 7—8 մ արևելք (չափերը՝ 1,6×49×12 սմ)։ Հուշարձանի կենտրոնում նրբահյուս խաչաքանդակն է՝ շրջապատված մանվածո զարգաքանդակաշարով։ Խաչքարն առանձնապես մեծ արժեք է ներկայացնում թիկունքին փորագրված արձանագրությամբ.

(Թ(ՈՒԻՆ) ՈՀԲ (=1223) ԵՍ (Գ)ՐԻԳՈՐ ԵՒ ԹԽ ՄԵՐ ՈՐ ԴԻ(Ք) ՀԱՍԱՆԱ ԿԱՆԳՆԵՑԱՔ ԶԽԱՉՍ ԳՈՐԳԱ ԵՂԲԱՒՐ ՄԵՐ(ԱՍՏՈՒԱԾ)ՈՂՈՐՄԵԱ ՆՄԱ ԱՄԵՆ։

4. Խաչքար, նույն գերեզմանատան մեջ, կոտրված։ Ստորին մասում արված են քահանայի և հեծյալի բարձրաքանդակներ։ Արձանագրությունը հետևյալն է. Թ[ՈՒԻՆ] ՈԿ(=1181) ԷՐԵՍ ՎԱՐՀԱՄ ԿԱՆԳՆԵՑԻ Զ ԽԱՉՍ/ԵՂԲԱՐՑ ԻՄՈՑ. [ԽԱՐԻԲ/ՍԱՐԳԻՍ ՔԱՀԱ[ՆԱ][31]։

5. Գերեզմանատան հարավային եզրի խաչքարը (չափերը՝ 130×85 սմ) աչքի է ընկնում բուսական ու երկրաչափական քանդակներով։ Կենտրոնում հյուսածո քանդակներով խաչապատկերն է, խաչի հորիզոնական թևերի վրա՝ խաղողի ողկույզներ։ Արձանագրությունը ստորին մասում է.

ԷՐՆԻ ՎԵՐԱՏԱՊԱՆԻ Հ/ՐԱ ԻՐՄԵՐ ՈՒ ՄԵՐ ԵՂԲ/ՐԱՒՐ ՎԱԽՏԱՆԳԱՅ/ՊԱՏԱ/ՐԱԳՅ։

Վախտանգ անվան հիշատակությունը խաղբակյանների տոհմական գերեզմանատանը պատահական չէ։ Ինչպես նշել է Գ. Հովսեփյանը[32], Հասան Մեծ իշխանի որդու՝ Տանգիկ Վախտանգի տոհմը ցեղակից էր խաղբակ-

---

28 Հ. Հարությունյան, Ավարայրի ճակատամարտը և հայ ազատագրական պատերազմները պարսկական տիրապետության դեմ V դարում, Երևան, 1962, էջ 25։

29 Խաղբակյանք... էջ 33։

30 Հ. Օրբելին, Մ. Բարխուտարյանցը, Գ. Հովսեփյանը և ուրիշներ Հավապտուկ վանքի գերեզմանոցից դրի են առել 12 արձանագրություն (տե՛ս Դիվան հայ վիմագրության, պր. 5, Երևան, 1982, էջ 33—36)։ Որևէ կերպ չկարողացանք տեղում տեսնել հրատարակված արձանագրությունները, բացառությամբ մեկի։ Դրանք գտնելու համար պեղման-մտքրման աշխատանքներ են պետք։

31 Այս արձանագրությունը Հ. Օրբելին արտագրել է բացթողումներով, առանց խաչս, եղբարց, իմոց, խարիբ բառերի (տե՛ս И. Орбели, Бытовые рельефы, Ереван, 1963, с. 199).

32 Խաղբակյանք... էջ 28—29։

յան-Պռոշյանների տոհմին։ Ընդ որում, Հավապտուկը նրանց աֆոռանիստ կենտրոնն էր, իսկ Գանձասարը՝ տոհմային տապանատունը։

6. Խաղբակ Բ-ի խաչքար-տապանաքար՝ կիսովին ջարդված (130×75×14 սմ)։ Կենտրոնում ավանդական դարձած մեծ խաչաքանդակն է՝ մանվածո, որի վերին հատվածներում, խաչի հորիզոնական երկու թևերի վրա մրգերի (խաղող և խնձոր) բարձրաքանդակներն են։ Խաչքարի եզրամասերը հյուսված են զարդաքանդակներով։ Առանձնապես հետաքրքիր է ներքնամասը՝ արձանագրությունն ու բարձրաքանդակները։ Խաղբակ իշխանը պատկերված է կանգնած, զինավառ (իշխանին հատուկ գլխարկ, ձախ ձեռքում՝ երկարասայր սուր, աջում՝ դաշույն)։ Իշխանից ձախ Գևորգ (արձանագրություններում՝ Գերդ, Գորգ) վանահայրը[33] աջ ձեռքով ցույց է տալիս արձանագրությունը և կարծես թե պահում է Խաղբակ անվան Ֆ տառը։

Բարձրաքանդակներից վերև գրված է. Թ(ՈՒՒՆ)ՈՒԳ(=1194) ԽԱՂԲԱԿ։ Նրանից ձախ քանդակված է Թ տառը։ Այս արձանագրությունը վերաբերում է Խաղբակ Բ իշխանին, որը, ինչպես պարզվում է, մահացել է 1194 թ., ինչը առ այսօր հայտնի չէր պատմագիտությանը։

Խաղբակյան հայտնի իշխանները՝ Գրիգորը, Վասակը, Ջաջուռը և Հասանը Խաղբակ Բ-ի որդիներն են։ Առաջինը զոհվել է ղփչաղների դեմ մղված Գանձակի ճակատամարտում (1222 թ.)։ Վասակ Խաղբակյանը, գործակցելով ամիրսպասալար Զաքարեին և աթաբեկ Իվանեին (XIII դ. առաջին տասնամյակ) ազատագրեց Վայոց ձորը, Դվինը, Բջնին և հիմնադրեց մի ընդարձակ իշխանություն, որի կալվածքները գտնվում էին Վայոց ձորի Շահապունիքի, Վարաժնունիքի և Կոտայքի գավառամասերում։ Արատեսի վանքի մի արձանագրության վկայությամբ՝ Վասակը նվաճել էր Եղեգյաց ձորի ամրոցները, իսկ ըստ Ստ. Օրբելյանի՝ նաև Հրաշկաբերդը[34]։

Ջաջուռը զորական էր, պատերազմների ժամանակ եղբոր՝ Վասակ Խաղբակյանի զինակիցը։ Ինչպես երևում է Հավապտուկի արձանագրություններից[35], Ջաջուռ իշխանի հիմնական տիրությունը Խաչենագետի հովիտն էր։ Նրա իշխանության տակ էր ոչ միայն նշված վանքը, այլև Կոշիկ անապատը, իսկ Նատարին բերդը նրա ամրոցն էր[36]։ Խաղբակի մյուս որդու՝ Հասանի մասին հիշատակությունները սակավ են։ Միակ արձանագրությունը, գրված նրա անունից, վերաբերում է 1184 թ.[37]։ Կարծում ենք, որ այս Հասանը Բաղաց Գրիգոր Երկրորդ թագավորին փեսայացած Հասանը պետք է լինի, որը գեռաքարեցի էր, իսկ Գեռաքարը (Գառնաքարը—Ս. Ս.) Խաղբակյանների բնակատեղին էր[38]։

Ստ. Օրբելյանը նշում է, թե Գրիգորը, որ իշխում էր Բաղքում, բերել տվեց Խաչնից գեռաքարեցի մի կտրիճի՝ Հասան անունով, իր դուստր Կոտային նրան կնության տվեց և դարձրեց իր թագավորության ժառանգորդը։ Երբ սելջուկները 1170 թ. պաշարեցին Բաղաբերդը, «Հասան կտցոյր բերդապահս, և ինքն առեալ զկին իւր և զընտանիս՝ ի գիշերի ել ի բերդէն և անց, գնաց ի գաւառ իւր և ի տուն ի Խաչեն»[39]։

---

33 Սա Մեծառանից տան Գրիգոր եպիսկոպոսի եղբորորդին է, որը վանքի 1163 թ. արձանագրության մեջ հիշվում է իբրև վանական, իսկ ավելի ուշ՝ մի անթվական արձանագրության մեջ՝ «հայր վանից» և հաջորդել է վանքի առաջին վանահայր Հոհանին (Խաղբակյանը... էջ 30։ Տե՛ս նաև սույն հոդվածի 3-րդ արձանագրությունը)։

34 Խաղբակյանք... էջ 35, Ստ. Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Երևան, 1986, էջ 289։

35 Դիվան, պր. 5, էջ 35։

36 Մ. Բարխուտարյանց, Պատմություն Աղուանից, հ. Ա, Վաղարշապատ, 1902, էջ 192—193։

37 Դիվան, պր. 5, էջ 34։ Տե՛ս նաև И. Орбели, նշվ. աշխ., էջ 198։

38 Խաղբակյանք... էջ 32։

39 Ստ. Օրբելեան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 337։

7. Խաչքար (ջարդված), Խոխանաբերդից հարավ-արևելք, «Իծաքարի ձորում»։ Կենտրոնում խաչաքանդակն է, շուրջը՝ բուսական, մանված զարդանախշեր։ Թիկունքին կցագրերով արձանագրություն է՝ 8 տող.
(ԹՈՒ)ՈՒ (=1171) ԹԱՐԴԲԱՆ (=ԹՈՐԴԱ՞Ն) ԵՐԵՑ Թ|ՈՌՆ ՃԱՄԱՆԱ ԵՒ ՈՐ-Դ(Ի)ՆՈՐԱ ՍՄ|ԲԱՏԻ ԿԱՆԳՆԵՑԻ ԶԽԱՉ|Ս ԻՆՉ ԵՒ ԱՄՈՒՍՆՈ ԻՄՈ ՏԻՐԱ-ՄԱՒՐ(Ն) ԵՒ ԱՍԳՈՐԴՈՒ ՄՈՐ ՃԱՆԷՍԻ ԵՒ|ՎՐԺԱՆԷՍԻ (ՈՐ ԿԻՍԱՒՐԵԱ|ՓՈ-ԽԵՑԱՆ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ) ՈՐՔ ԵՐԿՐՊԱ(ԳԷՔ| ՅԻՇԵՑԷՔ)։

8. Խաչքար Նոր շենի «Ցրտաջուր» վայրում, գտնվում է Սարգարաշեն գյուղից 1,5 կմ արևմուտք, արձանագրությունը՝ չորս տող.
(Ո)ԽԲ (=1193 թ.) ԹՈՒԱԿԱՆ|(ԿԱՆԳՆԵ)ՑԻ ԶԽԱՉՍ|(ՍՈՒՐԲ)ՀՈՌԵԿԱ|Ք(ՐԻՍՏՈՍ) ՅԻՇԵՑ (ԵՔ)։

9. Քարի կտոր նույն վայրում, նրա վրա կա դժվար ընթեռնելի, քայքայված 7 տողանոց գրություն.
(Ո) ԿԱ (=1212 թ.) (Հ)ԱՍ(Ա)ՆԻ| ԳՐ(Ի)Գ(Ո)Ր(Ի)Հ(Ո)ՎՐ|ԵՍ... ՄԷԿԵ... Ո|Կ(Ա)Ն (ԳՆԵ)ՑԱ (Ք) (Զ)|(ԽԱՉՍ) ՈՐ (ԿԱՐԴԱ)|ՅՔ Ա(Ղ)Ո(ԹՍ)|Հ(ԻՇԵՑԵՔ)։

10. Արձանագրություն Կոշիկ անապատի Մեծ եկեղեցու (Քոլատակ գյուղից 8 կմ արևմուտք) բեմի բարձրության վրա[40]։

|ՃԱՍԱՆԻԱՅ ԵՒ ՄԱՄ. . . . . ՐՄԱՄ|ԱԽԱԹՈՒՆԻՆ ԹՈՌՆ
ՎԳ։ ՀԵՏ ԻՒՐ ՂԱՆՆ ԳՆԱՑԻ ՅԱՐԵԻ
ՔԻ ԻՄ ԱԶԳԻՆ ԹԱՓԵՑԻ Դ
ԱՏԱՍՏԱՆԱՒ ԶԶՐԿԱՆՔՆ ՄԵՐ։ Ի ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ . . . .
ԽԷՐԽԱՆ, ՄԱՐԾՊԱՆ, ՄԱՄԻԿՈՆ ԿԱՄԵՑԱՔ ՆՈՐՈԳԵԼ ԶՄԵՐ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱ-ՏՈՒՆՍ. ԵՍ ԽԷՐԽԱՆՍ . . . . . |ՇԻՆ I |ԵՑԻ ԶՍԲ.ՍՏԵՓԱՆՈՍՍ ԵՒ ՆՈ-ՐՈԳԵՑԻ ԶԱՅԼ ԵԿԵՂԵՑԻՔՍ ԵՒ ԶԱՐԴԱՐԵՑԻՄԽԻԹԱՐՔ ԵՂԲԱՒՐ ԻՄՈ . . . .
. . . |ԹԷՍ ՄԱՐՏԻՐՈՍԱ։ ԵՄ ՍԵԽԱԴԱ ՏՎԻ ԶԳՐԳՈՐԱՆԱՆՑ, ԶՄՌԸՆԴԱՆԱՆՑ՝ ԶԳԵԼՎԱՐԴԱՆՑ Ի ՍԲ.ԵԿԵՂԵՑԻՍ . . |ՐՅԱI-ՄՆ ։Ժ։ ԱԻՐ ԺԱՄ ։Բ։ ՀԱՍԱՆԱ՝ ԶԱՏԿԻՆ, ։Բ։ ՄԱՄԱԽԱԹՈՒՆԻՆ ՎԱՐԴԱՎԱՌԻՆ, ։Ա։ ՌԶՈՒ|ՔԱՆԱ . . . .
|։Բ։ ԽԷՐԽԱՆԻՆ ՑIԱIՅՏՆՈՒԹԵ|ԱՆ|ՅՆ ։Բ։ԱՄԹԻՆ. [ՈՐԶԱՓ . . . |ԿԱ-ՏԱՐԵՆ։ ՈՐ ՃԱԿԱՌԱԿԻ ԿԱՄ ԶՐԿԵԼ ԶԱՆԱՑ ԶԱՅՍ ՏԵՂԵՐՍ Ի ՍԲ. ԳԻՈՐԳԱՅ, ՈՍՈԽՆ ՆՈՐԱՅ ԱԾ. ԵՂԻՑԻ|ԵՒ ԻՆՔՆ ԶՐԿԵԼ ԼԻՑԻ ՅԱԻՒՏԵՆԻՑ ՃԱՅՐԵՆԵՑՆ ԵՒ ՄԵՐ ՄԵՂԱՑՆ ՊԱՐՏԱՊԱՆ՝ ԱՌԱՋԻ ՔԻ. ԳՐԵՑԱՒ ԳԻՐՍ|Ի ԹՎԻՍ ՃԱՅՈՑ ։ՉԺԴ։ (1265)։

Այս արձանագրության մեջ հիշատակվող անձինք (Հասան, Մամախաթուն, Մարծպան, Մամիկոն, Սևադա), բացառությամբ Խերխանի և Ռուզուքանի, տեղ են գտել նաև Չիկագոյի համալսարանի հայերեն ձեռագրերի «Կարմիր ավետարանի» հիշատակարանում[41], որից պարզվում է, որ Մարծպանը Շիկաքարի ս. Աստվածածին եկեղեցուն կատարել է նվիրատվություն, որի դիմաց մատուցվել է չորս պատարագ (իր հարազատների՝ Հասանի, Մամախաթունի, Սևադայի հիշատակին)։ Գ. Սարգսյանը, քննության ենթարկելով այս երկու հիշատակությունները և հիմք ընդունելով Հ. Քյուրտյանի տեղեկությունները[42], Մարծպանին, Մամիկոնին, Սևադային, Խերխանին, ինչպես նաև Ռուզուքանին ներկայացնում է որպես Հասանի և Մամախաթունի զավակներ և, հաշվի առնելով Մարծպան ու Մամիկոն անունները, որոնք բնորոշ են Դսեղի Մամիկոնյաններին, գտնում է, որ նրանք Համազասպյան-Մամիկոնյան տան ներկայացուցիչներ են և ընտանիքով Տաշիրից տեղափոխվել են Ներքին Խաչեն, որտեղ ձեռք են բերել տիրույթներ[43]։ Նույն

40 Դիվան, պր. 5, էջ ԻԹ, Մ. Բ ա ր խ ո ւ տ ա ր յ ա ն ց, Արցախ, էջ 168—169։

41 Տե՛ս Չիքակոյի համալսարանի հայերեն ձեռագիրները, կազմող՝ Հ. Քյուրտյան (Սիոն, 1971, № 7—8, էջ 273)։ Հմմտ. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ, էջ 905։

42 Հ. Ք յ ո ւ ր տ յ ա ն, Դսեղի կամ Համազասպյան Մամիկոնյաններու տունը (Սիոն, 1970, № 3—4, էջ 177)։

43 Գ. Ս ա ր գ ս յ ա ն, Նոր նյութեր Մամիկոնյան-Համազասպյան տան վերաբերյալ (ՀՍՍՀ ԳԱ Լրաբեր, 1979, № 3, էջ 78—79)։

կարծիքին է Ռ. Մաթևոսյանը[44], որը վերջնականապես «ամրապնդում է» Հասանյան-Մամիկոնյանների հաստատումը Խաղբակյան իշխանության վարչական կենտրոնում, նրանց վերագրում Կոշիկ անապատի ս. Ստեփանոս եկեղեցու կառուցումը, վանքի մոտ գտնվող տապանատունը համարում այդ տոհմի սեփականությունը[45] և այլն:

Այս երկու հիշատակությունների մանրամասն վերլուծություններ դիտելով տվյալ ուսումնասիրության շրջանակներից դուրս՝ այդուհանդերձ նշենք, որ վերոհիշյալ տեսակետները ճիշտ չեն՝ փաստական տվյալներով չեն հիմնավորվում:

Այսպես, արձանագրության մեջ նշված Խերխան Համազասպյան-Մամիկոնյան չի կարող լինել, քանի որ նա, համաձայն նույն Կոշիկ անապատի սրահի տապանաքարի վիմագրության, Բաղաց[46] թագավորի թոռն է. «Այս է հանգիստ իշխան Խերխանին, որդոյ Հասանին, թոռին Բաղաց թագավորին, թվին։ ՉԼԵ (1286 թ.)»[47]։ Եվ իրոք, Խերխան անձնանուն չկա Տաշիր գավառում։ Այն բացի Խաչենից «բնորոշ է Բաղքին, Վայոց ձորին»[48]։ Սնադան հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում ներկայացված է ոչ թե եղբայր, այլ որպես հորեղբայր[49]։ Այս անունը ևս Տաշիր գավառում տարածված չէ։ Ինչ վերաբերում է Հասան, Ռուդուքան, Մամախաթուն անուններին, ապա դրանք ավելի մեծ տարածում գտել են նաև Խաչենում։ Պետք է ասել, որ այստեղ միայն Հասան անունով անձանց թիվը անցնում է չորս տասնյակից, ի տարբերություն Համազասպյան-Մամիկոնյանների միակ Հասանի, որը նշված հեղինակների կարծիքով «տեղափոխվել է» ներքին Խաչեն։ Ճիշտ է, Խաչենում Մամիկոն և հատկապես Մարծպան անունների առայժմ հազվադեպ կարելի է հանդիպել (վիմագրերի ուսումնասիրությունները շարունակվում են), բայց դա չէր կարող նշանակել, որ նրանք, ինչպես նաև այդ երկու աղբյուրներում հիշատակվող մյուս անձինք Խաչեն են տեղափոխվել Տաշիրից։ Ի դեպ, Մ. Բարխուտարյանցը Խերխանին, Մարծպանին և Մամիկոնին համարում է Խաղբակյան Ջաջուռ Բ իշխանի թոռներ[50]։ Եվ, վերջապես, կարծում ենք, որ տոհմական գերեզմանատուն հատկություններ չի կարող վերաբերել Համազասպյան-Մամիկոնյաններին՝ որպես եկվորների։ Այսպիսով, նշված փաստերը հավաստում են, որ Կոշիկ անապատի արձանագրությունը կապ չունի Համազասպյան-Մամիկոնյանների՝ Խաչեն տեղափոխման հետ, և որ արձանագրության մեջ հիշատակվող անձինք խաչենցիներ են՝ Խաղբակյանների ներկայացուցիչներ։ «Կոշիկ անապատը Խաղբակյանների բնագավառի մի մասն է»,—գրում է Գ. Հովսեփյանը[51]։

---

44 Ռ. Մաթևոսյան, Պուշյան ֆեոդալական տոհմի ծագումնաբանությունը (ՀՍՍՀ ԳԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1986, № 11, էջ 68)։

45 Նույն տեղում, էջ 69։

46 Բաղքը Սյունիքի իններորդ գավառն է և համապատասխանում է այժմյան Կապանի շրջանի հիմնական մասին (տե՛ս Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ Աշխարհացույցի, Երևան, 1963, էջ 44, 70, 100)։

47 Դիվան, պր. 5, էջ 29, Խաղբակյանք... էջ 80։

48 Դիվան, պր. 3, Երևան, 1967, էջ 52։ Խերխանի անունով գյուղեր ու բնակատեղիներ են պահպանվում այժմյան Շուշվա և Մարտունու (Արցախ) շրջաններում, իսկ որպես տեղավայր («Քեարխանի հարթ»)՝ Գանձասարից հարավ-արևմուտք, Խաչենագետի ձախ ափին (Մ. Բարխուտարյանց, Արցախ, էջ 180)։

49 Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ, էջ 905։

50 Մ. Բարխուտարյանց, Պատմություն Աղուանից, հ. Ա, էջ 144։ Հմմտ. Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Գ, Երևան, 1946, էջ 185, 264, հ. Բ, Երևան, 1944, էջ 511։

51 Խաղբակյանք... էջ 30։ Նույն կարծիքին է Մ. Բարխուտարյանցը, որը Կոշիկ Անապատի հիմնարկումը վերագրում է Ջաջուռ Խաղբակյանին (Պատմություն Աղուանից, հ. Ա, էջ 143, 193)։

Մեր կարծիքով, Դսեղի Մամիկոնյաններին հատուկ անձնանունների գործածությունը հատկապես Ներքին Խաչենում բացատրվում է ոչ միայն տոհմակցական, այլև ամուսնական (խնամական) կապերի ու փոխհարաբերությունների առկայությամբ։ Խաղբակյան իշխանները չէին կարող նման կապեր չունենալ մանավանդ իրենց տոհմակից Մամիկոնյանների հետ, որի հետևանքով ի հայտ են գալիս այդ տոհմերին բնորոշ անձնանուններ։ Ուսումնասիրություններից պարզվել է, որ Խաղբակյան իշխանների մեծամասնությունը այդպիսի կապ հաստատել էր առանձնապես Տաշիրի (Դսեղի) Համազասպյան-Մամիկոնյանների տան անդամների հետ[52]։ Բացի այդ, հայտնի է, որ ըստ Խաչենի (և շրջակա մի քանի գավառների—Ս. Ս.) ավանդության, ծնված որդիներից հատկապես ավագը կոչվում էր պապի անունով[53]։ Այդ ամենի հետևանքով Խաչենում մեծ տարածում են ստանում այդ գավառների տոհմերին բնորոշ անուններ, և ընդհակառակը, շրջակա գավառներում ի հայտ են գալիս Խաչենին բնորոշ անուններ։

Խաղբակյան տոհմի պատմությունը առավել մանրակրկիտ ուսումնասիրության կարիք ունի։

ХОХАНАБЕРД: НОВОВЫЯВЛЕННЫЕ ЛАПИДАРНЫЕ НАДПИСИ О РОДЕ ХАХБАКЯНОВ

С. А. САРКИСЯН

Резюме

Находясь в ущелье реки Хаченагет, крепость Хоханаберд сыграла значительную роль при нашествии арабов, турок-сельджуков, монголов и других завоевателей.

На территории крепости имеется много историко-культурных памятников с еще не изученными древними надписями. Последние представляют большой интерес для изучения истории рода Хахбакянов.

---

53 Այսպես, Խաչենի Գրիգոր իշխանը ամուսնացել է Համազասպյան Մամբան տիկնոջ հետ, Խաղբակի որդի Ջաջուռը՝ Մամախաթունի, Վասակ Խաղբակյանը՝ Մամայի հետ և այլն։

54 Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 141։